

1909 ADANA İĖTİŐAŐINI MEYDANA GETİREN DİNAMİKLERE DAİR BİR DEĞERLENDİRME*

Bülent KARA **
Burak YÜKSEL ***

Özet

II. Meşrutiyet'in ilânından yaklaşık bir yıl sonra Adana vilayetinde Müslümanlar ve Ermeniler arasında meydana gelen şiddet olayları muhtelif adlandırmalara rağmen genel olarak yakın tarihteki literatüre 1909 Adana İĞtişası olarak geçmiştir. Adana vilayeti 19. yüzyılda birçok açıdan ilerleme kaydetmesine mukabil sosyo-ekonomik sebepler ve siyasal güç mücadelelerinin toplumsal kutuplaşmada etkili olduğunu söylemek mümkündür. Bu dinamiklerin 1909 Adana İĞtişasının meydana gelmesinde ve şiddetin kitlesel boyutlara ulaşmasında önemli etkisi olmuştur. Kitlesel bir boyut kazanan şiddet olayları neticesinde binlerce insan hayatını kaybetmiş ayrıca çok sayıda mal ve mülk yağmalanmıştır. Bu çalışmada Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde Adana'da meydana gelen şiddet olaylarının arka planındaki sosyo-ekonomik rekabeti, yereldeki güç mücadelesini, Ermenilerin faaliyetlerini, II. Meşrutiyet'in bölgedeki etkileri başta olmak üzere daha birçok faktörü eksene alarak 1909 Adana İĞtişasına giden süreç incelenektedir.

Anahtar Kelimeler: Adana İĞtişası, Ermeni, Türk, 31 Mart Hadisesi, 1908 Devrimi.

AN ASSESSMENT ON THE DYNAMICS GENERATING THE 1909 ADANA İĖTİŐAŐI

Abstract

The violence that took place between the Muslims and the Armenians in Adana province about a year after the proclamation of the Second Constitutional Monarchy, despite various names, was generally referred to in the recent literature as 1909 Adana İĞtisası. Even though Adana province made progress in many aspects in the 19th century, it is possible to say that socio-economic reasons and political power struggles were effective in social polarization. These dynamics had a significant impact on the emergence of the 1909 Adana İĞtişaş and the massive scale of the violence. Because of the violence that gained a massive dimension, thousands of people lost their lives and many properties were plundered. In this article, the socio-economic competition in the background of the violence in Adana in the last period of the Ottoman Empire, the local power struggle, the activities of the Armenians, the process leading to 1909 Adana İĞtişaş will be examined by focusing on many factors, especially the effects of the Second Constitutional Monarchy in the region.

Keywords: Adana İĞtişası, Armenian, Turkish, 31 March Incident, 1908 Revolution.

* Çalışma, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda Doç. Dr. Bülent KARA danışmanlığında, Burak YÜKSEL tarafından hazırlanmakta olan, "1909 Adana Olayları (İĞtişası)" adlı Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir.

** Doç. Dr. Ahi Evran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, e-posta: bulentkara_04@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-2839-9047

*** Yüksek Lisans Öğrencisi, Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, e-posta: buraky1954@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4468-6599

Giriş

Adana, Çukurova coğrafyasında bulunan Anadolu'nun güneyinde ve Suriye'nin kuzeyinde yer alan tarihsel bakımdan birçok devletin, krallığın ve beyliğin hakimiyeti kurduğu bir bölge olmuştur. Seyhan Nehri'nin Çukurova'ya ulaştığı yerde kurulan Adana 19. yüzyılda iç ve dış etkenlere bağlı olarak büyük bir tarım bölgesi haline gelmiştir (Karsandık, 2012: 6-7). Bölgedeki tarım faaliyetlerinin belirgin bir şekilde artmasında Mısırlı İbrahim Paşa'nın 1832-1840 yılları arasında Adana'daki hakimiyeti ele geçirmesi bir dönüm noktası olmuştur. Mısırlı İbrahim Paşa idaresinde Adana bölgesindeki tarımsal potansiyelden maksimum verim almak için Mısır'dan yeni tohum getirilmiş ayrıca emek gücünden yararlanmak konusunda işçilerin kötü çalışma koşulları iyileştirmiştir (Yurt Ansiklopedisi, 1981: 29). Mısırlı İbrahim Paşa'nın akabinde bölgedeki otoriteyi yeniden sağlayan Osmanlı yöneticileri bölgedeki tarımsal üretimi arttırmak için bataklıkları kurutmak, çiftçilerden belirli yıllarda vergi almamak, işgücü açığını kapatmak üzere dışarıdan gelen göçmenleri bölgeye yerleştirmek gibi daha birçok faaliyet yürütmüşlerdir. Esasen Çukurova'nın tarımsal açıdan dışa açılmasında, Amerikan İç Savaşı sonucunda ortaya çıkan pamuk krizinin büyük bir etkisi olmuştur. 1861-1865 yılları arasında meydana gelen bu savaşta, Amerika'dan pamuk ithalatı yapan birçok devlet büyük zarar yaşamışlar; bir müddet sonra rotalarını Çukurova ve Mısır'a çevirmişlerdir (Yaktı, 2013: 278).

Adana ve Çukurova bölgesi ekonomik açıdan zamanla gelişme kaydetmesine karşın göçebe aşiretlerin istenilen düzeyde vergi vermemesi, orduya asker göndermemeleri, asayiş sorununa sebep olmaları gibi birçok problemden ötürü Osmanlı yöneticileri bölgeye ilişkin bir ıslahat programı hazırlamıştır. Ahmet Cevdet Paşa'nın idari ve Derviş Paşa'nın askerî yönünü idare ettiği, Fırka-i Islahiye'nin programı uygulamaya konularak 1865-1866 yıllarında bölgede Osmanlı otoritesi tesis edilmiştir (Yavuz, 2012: 113-127).¹ İktisadi ve sosyal gelişmelere bağlı olarak bölge, bu dönemde önem kazanmıştır. Nitekim, 1864 Vilayet Nizamnamesine uygun bir şekilde 1869 yılında Adana; Kozan, Payas ve İçil sancaklarını kapsayacak şekilde düzenlenerek vilayet olmuştur. 1877 yılında Payas Sancağı yerine aşağı yukarı aynı topraklar üzerine Cebel-i Bereket Sancağı kurulmuştur (Aydın-Çiftçi, 2021: 77).

¹ Fırka-i Islahiye, Çukurova bölgesindeki göçebe aşiretleri yerleşik düzene geçirmek ve merkezi otoriteyi tesis etmek için oluşturulan, askeri ve siyasi yetkileri olan bir yapıdır.

İdari açıdan düzenlemeye tabi tutulan Adana vilayetindeki nüfusun büyük çoğunluğunu Müslümanlar oluştururken; Ermenilerin azımsanamayacak derecede ciddi bir nüfusa sahipti. Bir kaynağa göre 1838 yılında Adana’da 10.000 hane bulunmakta, 60.000 nüfusun ise 50.000’ni Müslümanlar ve 10.000’ni Ermeniler oluşturmaktaydı (Karsandık, 2012: 191). Göçmenlerin bölgeye yerleştirilmesi, aşiretlerin yerleşik düzene geçirilmesi ve daha birçok etkene bağlı olarak birkaç yıl içerisinde Adana vilayetinin nüfusunda ciddi artış yaşandı. Bu anlamda 1901-1902 Çukurova Bölgesi Nüfus Taksimine göre bölgede 388.927 Müslüman, 34.291 Ermeni, 6791 Rum, 2895 Katolik, 3031 Protestan ve 120 Süryani yaşamaktaydı (Kalafat-Kaya, 2020: 1161).

Adana vilayetindeki sosyo-ekonomik değişime bağlı olarak 1870’li yıllardan itibaren bölgedeki Müslümanlar ve Ermeniler arasında ciddi bir hoşnutsuzluk oluşmuştur. Ermenilerin kurdukları dış ilişkiler sayesinde ekonomik olarak güçlenmeleri Müslümanlar tarafından hoş karşılanmamıştır (Astorian, 2015: 98). Öte yandan E. J. Davis’in gözlemlerine göre devlet vergisini ve borcunu ödeyemeyen kişilerin arazilerine el koyarak mezatlara çıkarmıştır. Mezatlardaki arazileri ise büyük ölçüde Hıristiyanlar satın almıştır (Davis, 1879: 59). Childs ise Ermenilerin zamanla bölgede zenginleştiğini buna mukabil Müslümanların yoksullaştığını aktarmıştır (Childs, 1917: 351). Nitekim Damar Arıkoğlu anılarında ekonomik bakımdan Ermenilerin güçlü bir sınıfa sahip olduğunu, Türklerin birçok bakımdan geride bir yaşam sürdüğünü belirtmiştir (Arıkoğlu, 1961: s. 42-43).

Sosyo-ekonomik ve siyasal gelişmelere bağlı olarak meydana gelen ekonomik rekabet, demografik yapının bilinçli olarak değiştirilmesi ve daha birçok gelişmenin 1909 Adana İğtişasına giden süreçte belirleyici olduğu ifade edilebilir. Konuya ilişkin olarak bazı kaynaklarda Adana vilayetindeki sosyo-ekonomik gelişmeler büyük ölçüde göz ardı edilmiştir. Bilhassa 1909 Adana İğtişasını siyasal bağlamda ele alan bazı araştırmacılar büyük ölçüde olayları Ermeni isyanı olarak değerlendirmiştir (Anadol, 2007: 283-288). Yine olayları siyasal bağlamda değerlendiren başka araştırmacılar “1915 Ermeni Soykırımı’nın Provası” şeklinde değerlendirmelerde bulunmuşlardır (Dadrian, 2008: 270-272). Güncel çalışmalarda sosyo-ekonomik rekabet üzerinde durulmakla birlikte mesele sadece ekonomik bağlama indirgenirken ayrıca sosyal ve siyasal gerilimlerin rolü önemsizleştirilmektedir (Sahara, 2007). Farklı bir değerlendirme de meselenin tamamen dedikodu ve endişeden meydana gelen toplumsal bir

çatışma olduğu yönündedir. (Çiçek, 2012: 951-972). Bu yorumları yetersiz bulan Sinan Dinçer, bütün bu süreci büyük ölçüde göçmen işçilerin etkinliğine indirgemeye çalışmıştır (Dinçer, 2015:256-263). Bahsi geçen bu görüşler, 1909 Adana İğtişasına ilişkin muhtelif bakış açıları sunmakla birlikte böylesine karmaşık bir sürecin yalnızca belirli yönlerini ele alırlar.

Adana vilayetinde yaşanan hadiseler Osmanlı kaynaklarında, dönemin basınında ve meclisteki konuşmalarda “iğtişaş” olarak telakki edilmiştir (Abdurrahman Şeref Efendi, 1996: 83). Yabancı kaynaklarda bilhassa İngiliz basınında Türkçe karşılığını katliam olarak çevirebileceğimiz “massacre” veya “slaughter” gibi kelimelerle tanımlanır (The Iris Times, 17 Mayıs 1909). Bu çalışma, yaygın bir ifadeyle; “Adana İğtişası” olarak adlandırılan hadisenin sosyo-ekonomik ve siyasal yönlerini ele alarak meselenin ne kadar kompleks bir özellik taşıdığını, tam da bu nedenle salt bir görüş üzerinden değerlendirme yapmanın mümkün olmadığını ifade edebilmeyi nihai hedef noktasına koymuştur.

1. II. Meşrutiyet Öncesinde Adana Vilayetinde Yaşanan Bazı Gelişmeler

II. Abdülhamit dönemindeki Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında imzalanan Ayastefanos Antlaşması'nın hükümsüz kalması üzerine büyük devletlerin bir araya geldiği Berlin Kongresi'nde yapılan müzakereler 13 Temmuz 1878 tarihinde Berlin Antlaşmasının imzalanmasıyla sonuçlanmıştır. Antlaşmanın 61. maddesine göre Ermeni Meselesi uluslararası bir boyut kazanmış, dönemin padişahı II. Abdülhamit ise bu durum karşısında yeni politikalar geliştirmek zorunda kalmıştır (Armaoğlu, 2017: 507-521). II. Abdülhamit'in tedbir politikası çerçevesinde Ermenilerin yoğunlukta yaşadıkları bölgelere Müslüman göçmenler yerleştirilmiş böylece potansiyel tehlikelerin giderilmesine çalışılmıştır. Alınan bu tedbirlerin Ermeniler arasında hoşnutsuzluğa yol açtığı ve gelecek günlere dönük başka sorunların temelini oluşturduğu görülmektedir (Çaykıran, 2021: 3).

II. Abdülhamit döneminde Ermenileri nüfus olarak azınlıkta tutma ve ekonomik güçlerini denetleme politikaları Adana özelinde de uygulanmıştır (Sahara, 2011: 106). Bu süreçte yerel yöneticilerin el koyduğu arazileri göçebe aşiretlere ve göçmenlere verdikleri gözlemlenmiştir. Mehmed Asaf Bey'e göre Abidin Paşa valilik döneminde bölgedeki 500 bin dönümlük araziye göçmenlere tahsis etmiştir (Asaf, 1982: 13). Adana İtidal Gazetesi'nin verdiği bilgiye göre

Abidin Paşa, bölgedeki 300 bin dönümlük araziye de zimmetine geçirmiştir (Adana İtidal Gazetesi, 30 Aralık 1909). Adana vilayetindeki arazi ve çiftlik dağıtımına ilişkin çok sayıda hadiseye rastlamak mümkündür. Örneğin, en büyük çiftliklerin olduğu Ceyhan yöresinde Misis ve Kozan arasındaki bu geniş ovanın kuzeyinde araziler boş iken, güney bölgesinde ise 45 bin dönümlük bir hassa çiftliği bulunmaktadır. II. Abdülhamit Anavarza Çiftliği diye anılan ve önemli bir pamuk arazisi olan alanı, Çerkez işgücünün kullanıldığı İstanbul'dan gelen bir şahsa tahsis etmiştir (Toksöz, 2006: 106).

II. Abdülhamit Ermeni nüfusunu azınlıkta tutmak için Müslüman göçmenleri Ermenilerin yaşadığı bölgelere yerleştirmeye özen göstermiş, Ermeni komitelerinin gücünü kırmak ve denetimi sağlamak için Hamidiye Alaylarını teşkil etmiştir (Klein, 2020). Tüm bu otorite kurma çabalarına rağmen Ermeni komitecilerinin faaliyetleri ve muhtelif faktörlerin etkisiyle 1890'lı yıllarda Anadolu'nun birçok yerinde Müslümanlar ve Ermeniler arasında şiddet olayları cereyan etmiştir. Karmaşık bir yapıya sahip olan şiddet olaylarında çok sayıda Müslüman ve Ermeni hayatını kaybetmiş, iki toplum arasında ise güvensizlik duygusu oluşmuştur (Gölbaşı, 2015: 140-163).

Birçok araştırmacı, 1890'lı yıllarda meydana gelen olayların Adana vilayetinde görülmediğini iddia etmiştir (Dadrian, 2008: 270). Edip Gölbaşı'nın belirttiğine göre bu olaylar Ankara ve Adana dışında Halep bölgesinde de vuku bulmuştur (Gölbaşı, 2015: 149). Döneme ilişkin arşiv belgeleri Adana vilayetindeki olayları doğrulamakla birlikte tesiri sınırlı birkaç hadiseden ibaret olduğuna işaret etmektedir (BOA. A. MKT. MHM. 651/17). Bu anlamda bölgede meydana gelen olayların sınırlı olmasına rağmen zaman zaman tekrarlanması 1909 Adana İğtişasına giden süreçte çatışmanın altyapısını oluşturmuştur (Çabuk, 2013: 87).

1890'lı yıllardan itibaren Adana vilayetinde Hınçak ve Taşnak komitelerinin örgütlenmeye çalıştıkları ancak bölgedeki Ermenilerin sosyo-kültürel durumları itibariyle başarısız oldukları söylenebilir. Bu anlamda bölgedeki Ermenilerin Türkçe konuşmaları ve Türk kültürüne göre yaşamlarını şekillendirmeleri esasen iki topluluğun birbiriyle kaynaştığını göstermektedir. Durumdan rahatsız olan Ermeni komitecileri Adana vilayetinde örgütlenmek için bölgeye kendi adamlarını göndermekten geri durmamışlardır. Nitekim, Taşnak mensupları, 1898 yılında bölgede "Lernavayr" adında özel bir birim oluşturma kararı almış ve bölgeye Ashod-Yergat'ı (Ahlatlı ArmenagLevonian)

göndermiştir. Ashod-Yergat 1899'da komiteye gönderdiği mektupta Adana'daki Ermenilerin birçok açıdan Ermenistan'daki Ermenilere benzemediğini ve burada yapacağı faaliyetlerin sonuçsuz kalacağını belirtmiştir (Tachjian, 2009: 65). Adana'da örgütlenmek ve toplumsal destek bulmak için 1904 yılında bu kez bölgeye Simoan Zavarian gönderilmiştir. Zavarian'ın tespitlerine göre Adana'daki Ermeniler kendi kültürlerinden uzaklaştığı hatta Türklerle kaynaşmış olmalarından dolayı burada devrimci bilincin oluşması veya uygulamaya konulması imkânsızdır (Tachjian, 2009: 65). Adana İğtişasının meydana gelmesinde birinci derecede sorumlu gösterilen Muşeg Efendi'nin 1904 yılında Adana Piskoposluğu görevine getirildiği görülmektedir. 1905 yılında göreve başlayan Muşeg Efendi, Adana vilayetindeki Ermenilerin Türklerle kaynaşmalarından rahatsızlık duyduğunu gönderdiği mektuplarda sıklıkla vurgulamıştır (Tachjian, 2009: 64).

Muşeg Efendi, Ermenileri etkilemek için muhtelif propagandalarda bulunmuş, II. Meşrutiyet'in ilânından sonra bu faaliyetlerini açık bir şekilde yürütmüştür. II. Abdülhamit'in Ermeni nüfusunu azınlıkta tutma politikasına mukabil Ermeni komitecileri de birçok bölgeden getirttikleri Ermeni ailelerini Adana ve civarına yerleştirme çabasına girmiştir. İngiliz çevirmen Athanasios Tripanis'in Adana'da yaşananlarla ilgili olarak Binbaşı Doughty Wylie'ye verdiği bilgide arpa toplamak amacıyla Maraş'tan birçok Ermeni'nin bölgeye geldiği, Adana ve civarındaki köylerde normal zamanlardaki sayıdan daha fazla Ermeni olduğu ifade edilmiştir (Sonyel, 2014: 24). Osmanlı arşiv belgesine göre Adana'nın köylerinde gizlenen 20 kişilik Ermeni grubunun esasen Harput ahâlîsinden oldukları belirlenmiş nitekim Maraş'ta yakalanmalarının ardından verdikleri ifade neticesinde Amerika'dan geldiklerini itiraf etmişlerdir (BOA.YPK.ZB. 38/36). Cebel-i Bereket Mutasarrıfı Mehmed Asaf Bey anılarında Taşnakların bölgede bir Kilikya Ermenistan'ı kurmanın hazırlığında olduklarını bunun için silahlı ve talimli Zeytun, Van, Rusya, Muş ve Bitlis Ermenilerinin bölgeye getirilerek gizlice yerleştirildiklerini kaydetmiştir (Asaf, 1982: 14). Abdurrahman Şeref Efendi bölgedeki demografik yapıya ilişkin II. Meşrutiyet'e kadar olan son 7-8 senede "Adana vilayetinin Ermeni nüfusu iki misli arttığı tahrir-i nüfus cedvelinden anlaşılıyor" diyerek bölgedeki nüfus artışını tasdik etmektedir (Abdurrahman Şeref Efendi, 1996: 71).

Ermeni tarihçi Kevorkian ise Adana vilayetinde sistemli bir nüfus arttırma politikasının olmadığını, bölgedeki nüfus artışının göçmen işçilerin bölgeye

gelmesiyle bağlantılı olduğunu ileri sürmüştür (Kevorkian, 2015: 130). Benzer şekilde Sinan Dinçer nüfus artışının büyük ölçüde göçmen işçilerin II. Meşrutiyet'in ilânından sonraki değişikliklerle birlikte daha yoğun olarak bölgeye geldiklerini belirtmiştir (Dinçer, 2015: 270-271). Adana bölgesine ortalama 30 ila 50 bin arasında göçmen işçinin gelmesi dikkate alındığında nüfus artışının sebepleri anlaşılabilir ancak bölgeye dışarıdan bilinçli bir şekilde getirilen Ermenilerin yerleştirmesi göz ardı edilmeyecek bir hassasiyete evrilmiştir.

Bölgede uzun yıllardan beri çözülemeyen en önemli arazi meselelerinin başında Taylan Arazisi üzerindeki hâkimiyet mücadelesi gelmektedir. 1850 yılından itibaren başlayan mülkiyet hakkı meselesi ve göçmenlerin arazi üzerine iskânı konusu sürekli tartışılmıştır. Bu tartışmalara son vermek adına 1883 yılında yerel mahkemenin aldığı bir karâra göre arazi üzerindeki tasarrufun Ermeni manastırına ait olduğu belirlenmiştir. (Sahara, 2011: 102-103). Tartışmalar bu karârla son bulmamış, 1906 yılında Müslüman göçmenlerin araziye yerleştirilmek istenmesiyle sorun yeniden gün yüzüne çıkmıştır. 28/29 Mart 1906 tarihli bir belgeye göre Taylan arazisine göçmenlerin yerleştirilmesine karar verilmiştir (BOA.İ.HUS, nr. 140/1324). Sis Katolikosu bu duruma şiddetlere karşı çıkarak arazinin Ermeni manastırına ait olduğunu beyan etmiştir. Sorunun çözüme kavuşmadığını gören Katolikos 10 Haziran 1906 tarihinde istifâ ettiğini bildirmiştir (BOA.TMIK.M. 224/18). Öte yandan araziye ilişkin alınan karar bölgedeki Ermeniler arasındaki hoşnutsuzluğu açığa çıkarmış, bu durum karşısında II. Abdülhamit ve diğer yöneticiler meseleyi gözden geçirmiştir. Alınan yeni karâra göre 10.000 dönümlük arazinin yarısının Sis manastırındaki rahiplerin geçim kaynağı olduğu, geri kalan kısmının bataklık olmasından ötürü Ermeni veya Müslüman göçmenlerin bu araziye yerleştirilmesi yasaklanmıştır (BEO. 2226/166924). Taylan Arazisine ilişkin yeni karar, özünde II. Abdülhamit'in Adana bölgesine yönelik politikalarından farklı bir içeriğe sahiptir. Bu farklılık, II. Abdülhamit'in bölgeye bilinçli şekilde Müslüman göçmenleri yerleştirip, onlara arazi tahsis ederken diğer yandan Taylan Arazisi meselesinin Ermenilerin lehine çözülmesine karar vermiş olmasıdır.

2. II. Meşrutiyet'in İlanı ve Adana Vilayetinde Değişen Dinamikler

Anadolu topraklarında Müslüman, Ermeni ve Rum gibi unsurların 1906 yılından itibaren yüksek vergilere yönelik tepkileri, İttihatçı subayların rejime karşı gizli faaliyetleri, imparatorluğun muhtelif bölgelerinde meydana gelen

isyan hareketleri ve daha birçok etken II. Meşrutiyet'in ilânında belirleyici olmuştur. Tüm bu gelişmeler karşısında işlerin kötüleşmesinden çekinen II. Abdülhamid, Meşrutî düzene geçmeyi kabul etmiştir (Kansu, 2017: 35-93). 23 Temmuz 1908 tarihinde Meşrutî düzene geçildiği ilân edilmiş, bu haber Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok yerinde sevinçle karşılanmıştır. II. Meşrutiyet'in ilânı Adana'da da büyük bir sevinçle karşılanmış, vilayetin muhtelif bölgelerinde nutuklar söylenmiş ve gösteriler düzenlenmiştir. Damar Arıkoğlu anılarında II. Meşrutiyet'in ilânıyla, bölgedeki toplumlar arasında bir kaynaşma olduğunu aktarmıştır. (Arıkoğlu, 1961: 40-62).

Ahmet Remzi'nin anılarına göre II. Meşrutiyet ilânı Adana vilayetinde yaşayan Müslüman ve gayrimüslim topluluklar tarafından sevinçle karşılanmış, "Hürriyet İmamı" Tevfik hocanın nutukları sembolleşmiş ve günlerce vilayetin her tarafında meşrutiyet yanlısı sözler sarf edilmiştir (Yeni Adana Gazetesi, 25.12.1952).² Yine vilayetin yereldeki İttihatçı yanlısı İhsan Fikri ve Ahmet Muhtar Fikri'nin neşrettiği Adana İtidal Gazetesi'nde, II. Meşrutiyet'e ilişkin çok sayıda yazı yayımlanmıştır (Adana İtidal Gazetesi, 5 Eylül 1908).

II. Meşrutiyet'in ilânından sonra Adana'daki İttihatçı ve Taşnakların ortak hareket ettikleri söylenebilir. Bilhassa Adana İtidal Gazetesi yazarları İhsan Fikri ve Ahmet Muhtar Fikri gibi yerelde güç kazanan isimlerle Garabet Çalyan ve Artin Arslanyan'ın iyi ilişkiler kurmuştur. Bu anlamda Adana vilayetinin sembolü olarak bilinen Ziya Paşa'nın yanı sıra Tevfik Nevzad Bey'in kabirlerine ziyareti İhsan Fikri ve ekibi organize etmiş, Taşnaksütyun mensupları ve Ermeni mektebi talebeleri Müslümanlarla birlikte ziyarete katılmıştır. Ziyaret esnasında Taşnuksütyun üyesi Bızdıkyan Zakar Efendi ve Artin Arslanyan ayrı ayrı hitapta bulunarak anayasal düzene dair övgülerde bulunmuşlardır (Adana İtidal Gazetesi, 12 Eylül 1908). Ali Münif Bey anılarında, bu süreçte Müslümanlar ve Ermeniler arasındaki ilişkilerin dostane bir şekilde geliştiğini doğrulamıştır (Ali Münif, 1996: 49).

Dönemin önemli gelişmelerinden birisi olan ve Avusturya-Macaristan'ın Bosna Hersek'i ilhak etmesiyle neticelenen olaya karşı Osmanlı İmparatorluğu yöneticileri, basın ve halk büyük tepkiler göstermiştir. Tepkilerin ekonomik boyutu, Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok bölgesinde halk ve basın tarafından

² Tevfik Efendi, Adana'nın Ağca Mescit mahallesinde oturan, Kapalıçarşıda çerçilik yapan 45 yaşlarında sıradan bir Müslüman olarak bilinmektedir. Meşrutiyet'in ilanından sonra yeni rejime olan sevgisini göstermek için birçok faaliyette bulunmuştur (Arıkoğlu, 1961: 40-62).

Avusturya-Macaristan mallarının boykot edilmesi şeklinde olmuştur (Çetinkaya, 2014: 97-119). Boykot etme sürecine Adana vilayetindeki yerel halk katılım sağlamış, hem Müslümanlar hem de Ermeniler boykotu desteklemiştir. Bu süreçte Taşnak mensubu Garabet Çalyan, Ermeni Murahhasa Vekili Der Asen, Ermeni Katolik Murahhası Terziyan Efendi gibi Ermeni ileri gelenlerinin İhsan Fikri ve Ahmet Muhtar Fikri'nin ekibiyle müşterek hareket ettikleri görülmüştür (Adana İtidal Gazetesi, 21 Ekim 1908). Adana'daki Ermenilerin öldürüldüğü şeklinde çıkan yazılar bizzat yereldeki Ermeni ileri gelenleri tarafından tekzip edilmiş ve Osmanlılık idealine sadık kaldıkları belirtilmiştir (Adana İtidal Gazetesi, 7 Ekim 1908).

Bu dönemde İttihatçılar ve Taşnaklar arasındaki işbirliğine mukabil Adana vilayetindeki Hınçakların Ermeniler arasında propaganda faaliyetlerinde buldukları görülmüştür. Örneğin, Muşeg Efendi, Adana Ermenilerine ilişkin kaleme aldığı bir mektupta Ermenilerin öz savunma için silahlanmasını ve II. Meşrutiyet'e sahip çıkmalarını istemesi dikkate şayan bir arzudur (Matossian, 2016: 258). Trowbridge, Muşeg'in silahlanma çağrısının bölgedeki gerginliğin artmasında etkili olduğunu ifade etmiştir (A.B.C.F.M., Reel 665, No.568-569-570: 23 April 1909). Bir İngiliz raporunda Muşeg Efendi'nin 1895'teki karışıklıklar sırasında hayatını kaybeden Ermeniler için Türklerin öldürülmesi gerektiğini "intikam", "cinayet karşı cinayet", "silah satın alın" şeklinde propagandalar yaptığına yer verilmiştir (CAB, 37/100/111).

Muşeg Efendi'nin Ermeniler arasındaki propaganda faaliyetleri bölgedeki Müslümanlar tarafından hoş karşılanmamış, bu durum sürecin toplumsal çatışmaya dönüşmesinde etkili olmuştur. Cemal Bey anılarında Muşeg ve ekibinin taşkınlıklarına Taşnakların karşı çıktığını, bu durumu tasvip etmediklerini ve İstanbul'a bildirdiklerini ifade etmiştir (Cemal Paşa, 2019: 382). Bu durumun önemli göstergesi, Hınçakların düzenledikleri "Sivas'ın Timurlenk tarafından tahribi ve Ermeni mazlumları" adlı piyeste Ermenistan krallığının ihya edilmesi şeklinde propagandalara Taşnaklar karşı çıkmıştır (Adana İtidal Gazetesi, 12 Mayıs 1909). Buna karşın aşağı yukarı aynı tarihlerde Adana vilayetindeki İttihatçılar ve Taşnaklarla birlikte "Fekadar Bir Türk Zabiti" adlı piyesi organize etmeleri bu anlamda önemli bir örnektir (Adana İtidal Gazetesi, 15 Ocak 1909).

Bazı Ermenilerin, II. Meşrutiyet'in özgürlük ortamından istifâde ettikleri ve Müslüman ahâlîyi tahrik eden davranışlarda buldukları gözlemlenmiştir.

Örneğin, Antep bölgesinde hekim olan Shepard, Ermenilerin yeni rejimin ilânıyla özgürlük “sarhoşu” olduklarını, çevrelerindeki insanlara “saldırgan konuşmalar” yaptıklarını ve “küstah davranışlarda” buldukları yönünde bilgiler vermiştir (Shepard, 327). Tarsus’ta görev yapan Amerikalı Misyoner Dr. Christie Adana İğtişaşından sonra yaptığı bir mülakatta Ermenilerin Türkleri tahrik edecek şekilde tavır takındıklarını kabul etmiş ancak bunu yapanların az sayıda olduğunu belirtmiştir. (Matossian, 2016: 257). Nitekim, bir misyoner raporunda Adana’da herhangi bir harekete teşebbüse kalkılabilecek Ermenilerin sayısının 500 kadar bile olmadığı ileri sürülmüştür (A.B.C.F.M., Reel 665, No.706-707: 13 May 1909). Bölgedeki Müslümanları tahrik eden Ermenilerin sayısı az olmakla birlikte yaptıkları bu tarz hareketler devam eden kutuplaşma sürecini derinleştirmiştir.

Toplumsal kutuplaşmanın olduğu bu dönemde, İngiliz Konsolos Yardımcısı Binbaşı Doughty Wylie tarafından kaleme alınan bir raporda anayasanın uygulamaya konulmasından itibaren bölgeye 40.000 silah, revolver ve otomatik tabanca getirildiği edilmiştir (Sonyel, 2014: 41). Wylie’nin bu iddiasına karşılık Osmanlı kayıtlarına göre bölgeye toplam 12.840 silah getirildiği belirlenmiştir (BEO. 3621/271523). Bir başka kaynakta silah sayısı 12.804 olarak tespit edilmiştir (Abdurrahman Şeref Efendi, 1996: 110). Hangi sayı esas alınrsa alınsın Adana ve civarında azımsanamayacak sayıda silah bulunmaktadır. Bu silahların hepsinin Ermenilere ait olduğuna ilişkin kesin bilgi bulunmazken dönemin kaynaklarında silah ticaretinden hem Müslümanların hem de Ermenilerin kazanç sağladığı aktarılmıştır (Babigyan, 2015: 122; CAB, 37/100/111).

II. Meşrutiyet’in ilânından sonra değişen dinamiklerle birlikte gün yüzüne çıkan ve Adana vilayetindeki kutuplaşmayı derinden etkileyen yereldeki güç kavgası ise uzun bir geçmişe sahiptir. Adana Hamidiye Sanayi Mektebi’ne İhsan Fikri müdür, Ahmet Muhtar ise Muhasebe memuru olarak atanmıştır. Göreve başladıktan sonra haklarındaki şikayetlerin ardı arkası gelmemiş hatta soruşturma yapmak için bir komisyon dahi kurulmuştur. Komisyonda görev yapan Muşeg Efendi sebebi bilinmemekle birlikte İhsan Fikri ve Ahmet Muhtar’ın gücünü azaltmak için karşılarındaki Gergerli Ali Bey’i desteklemiştir. Bu süreçte baskıları kaldıramayan İhsan Fikri ve Ahmet Muhtar istifâ etmiştir (Adana İtidal Gazetesi: 11-15). İhsan Fikri ve Ahmet Muhtar’ın istifâsından sonra Adana Hamidiye Sanayi Mektebi müdürlüğüne Gergerli Ali Bey getirilmiştir. Ali

Münif Bey anılarında, İhsan Fikri ve Gergerli Ali arasında yaşanan bu güç mücadelesini “Sandalye Kavgası” olarak tanımlamıştır. (Ali Münif, 1996: 49).

Yereldeki gücü sarsılan İhsan Fikri yerine getirilen Gergerli Ali Bey’in yolsuzluk yapığı yönünde şayialar çıkartmış ve eski görevine dönmek için büyük çaba harcamıştır. İhsan Fikri, Gergerli Ali hakkındaki bu şayiaları güçlendirmek için muhasebe memuru Hayri Efendi ve muallimlerden Vasif Efendi’yi saflarına katmıştır. Bu dönemde muhasebe müdürü Hayri Efendi, Gergerli Ali’nin “yolsuzluk yaptığını” hükümete bildirmiş, şahit olarak muallim Vasif Efendi’yi göstermiştir. İhsan Fikri ve ekibi, vali Cevad Bey’in yolsuzluklar karşısında sessiz kaldığı ve görevini yerine getirmediğini yazan afişleri duvarlara asarak muhtelif propaganda faaliyetleri yürütmüştür. Yaşanan gelişmeler karşısında sessiz kalamayan Adana valisi Cevad Bey, şikayetlerinden odağındaki Gergerli Ali hakkında tahkikat yapılmasına karâr vermiştir. Uzun bir tahkikat süreci sonunda Gergerli Ali Bey’in suçsuz olduğu tespit edilmiştir (Karlangıç, 2019: 138). Muşeg Efendi bu süreçte Ermenilerin tarafsız kalmadığını, İhsan Fikri’nin arkadaşları Artin Arslanyan ve Harut Semikyan’ın mahkemede Gergerli Ali aleyhinde ifade verdiklerini belirtmiştir (Uçar, 2021: 83).

Adana vilayetindeki güç kavgasının ayyuka çıktığı bu süreçte Gergerli Ali’nin yandaşları ve İhsan Fikri’nin ekibi kendilerine halktan destek toplamak amacıyla ayrı ayrı miting düzenlemek istediklerini yöneticilere bildirir (BOA. DH. MKT. 2776/44). Adana İtidal Gazetesi’nin haberine göre İhsan Fikri’nin ekibinden Vasif ve Hayri Bey Sanayi Mektebi meselesine ilişkin miting yapmayı karârlaştırmışlar ama yağmur dolayısıyla miting iptal edilmiştir (Adana İtidal Gazetesi, 28 Mart 1909). Adana valisi Cevad Bey tüm bu gelişmelere bağlı olarak artan gerilimden ötürü vilayetteki huzur ortamının bozulduğunu hatta karışıklık olabileceğini düşünerek miting yapılmasına karşı çıkmıştır (Uçar, 2021: 83).

3. 1909 Adana Olaylarına Giden Süreçte Yaşanan Gelişmeler

Adana vilayetinde Hınçak mensuplarının propagandaları ve nüfus bakımından güçlenmek için dışarıdan Ermeni gruplarını getirtmeleri şüphesiz önemli faaliyetlerdir. Adana vilayetinde gerek Müslümanların gerek Ermenilerin aşırı silahlanmaları bölgedeki toplumsal ilişkilerin zamanla bozulmasında etkili olmuştur. Ancak, yereldeki ilişkilerin çatışmaya dönüşmesinde İttihatçılar ve

İttihad-ı Muhammedi yandaşları arasındaki kavga'nın önemli etkisinin olduğu söylenebilir.³

Yukarıda aktardığımız üzere İhsan Fikri ve ekibi, Adana vilayetindeki İttihat ve Terakki Cemiyetinin önemli temsilcileri olarak karşımıza çıkmaktadır. Yereldeki bir diğeri güç sahibi Bağdadizade Abdülkadir Bey başlangıçta II. Meşrutiyet'e sıcak bakmış hatta İttihatçıların faaliyetlerini desteklemiştir. Bu süreçte Bağdadizade Abdülkadir Bey'in oğlu Abdurrahman, İttihatçıların yürüttüğü merhum Tefik Nevzad Bey'in kabrinin tadilatı için para toplama çalışmalarına maddi yardımda dahi bulunmuştur (Adana İtidal Gazetesi, 12 Eylül 1908). Yine aynı dönemde Bağdadizade ailesinin kurduğu Ziraat Kulübü, İttihatçılar tarafından vilayete faydalı olacağı düşüncesiyle desteklenmiştir (Adana İtidal Gazetesi, 22 Aralık 1908).⁴ Ancak, bu iyi ilişkiler kısa süre içerisinde tersine dönmüş, elimizdeki kaynakların sınırlı olmasına bağlı olarak bildiğimiz kadarıyla Adana'daki İttihat ve Terakki merkezinin aldığı bir karar neticesinde Bağdadizade Abdülkadir Bey'in oğlu Abdurrahman cemiyetten kovulmuştur (Akşam Gazetesi, 29 Eylül 1938). Adana vilayetindeki bu kutuplaşmada Gergerli Ali, Zor Ali, Boşnak Salih, Batumi Osman ve Debbağzade Hacı Ali gibi isimler Bağdadizade Abdülkadir'in yanında yer almıştır (Çalyan, 2015: 48). Buna mukabil Ermeni ileri gelenlerinden Garabet Çalyan ve Artin Arslanyan'ın yanı sıra İttihatçı Ali Münif Bey'in İhsan Fikri'yi desteklediği görülmüştür (Adana İtidal Gazetesi, 7 Ekim 1908).

II. Meşrutiyet'in ilânından sonra Bağdadizade ailesi gibi bölgede güç sahibi kişiler zamanla nüfuzlarını kaybettikleri için İttihatçılara ve onları destekleyen Ermenilere karşı düşmanca yaklaşmıştır (Akşam Gazetesi, 25 Eylül 1938). Bu dönemde İttihatçılarla müşterek hareket eden Taşnak üyesi Garabet Çalyan ile Bağdadizade Abdülkadir arasında muhtelif konularda tartışma yaşanmıştır. Tartışma konulardan en bilineni ise Bağdadizade Abdülkadir Bey'in Adana'daki zenginliğini hangi yoldan elde ettiğiyi ilgilidir. Garabet Çalyan, Adana İğtişasına dair kaleme aldığı raporunda Bağdadizade Abdülkadir Bey'in

³ Adana vilayetindeki rekabette İhsan Fikri, Ahmet Muhtar, Ali Münif Bey gibi isimler İttihat ve Terakki'yi desteklerken buna mukabil Bağdadizade Abdülkadir, Bağdadizade Abdurrahman, Ali İlmi ise İttihad-ı Muhammedi'nin saflarında faaliyetlerini yürütürler (Tanin Gazetesi: 30 Temmuz-5 Ağustos 1909; Çalyan, 2015: 48).

⁴ Osmanlı Ziraat Cemiyeti'ne yereldeki İttihatçı karşıtı kişilerin katılması ve bilhassa Ali İlmi'nin Bağdadizade Abdülkadir denetiminde Adana İtidal Gazetesi'ne muhalif olarak Rehber-i İtidal'ı yayınlaması gibi birtakım gelişmeler sonrasında yereldeki iyi ilişkiler bozulmuştur.

gerek Müslüman gerek gayrimüslimlerin mallarını hileyle ve zorla ele geçirdiğini hatta bu iki ahâlî arasında düşmanlık oluşturmaya çalıştığını böylece meydana gelen ihtilaflardan yararlanarak gücünü arttırdığını iddia etmiştir (Çalyan, 2015: 67-68). Çalyan'ın Bağdadizade Abdülkadir hakkındaki bu ithamları çok sayıdaki kaynak tarafından doğrulanmaktadır. (Abdurrahman Şeref Efendi, 1996: 74). Süleyman Kani İrtem'e göre bu dönemde Bağdadizade ailesi Ermenilerin zenginliklerini kiskânarak onlara karşı açıkça düşmanlık beslemiş ve yerelde kendine destek bulmak için eşraftan birçok kişiyi saflarına katmıştır (Akşam Gazetesi, 24 Eylül 1938). Bu süreçte Bağdadizade Abdulkadir yandaşlarından ve İttihad-ı Muhammedi üyesi Ali İlmi yereldeki İttihatçılara karşı düşmanlığını açık bir şekilde göstermek için Rehber-i İtidal adında bir gazete neşretmiştir (Adana İtidal Gazetesi, 17 Aralık 1908). Bu dönemde İttihad-ı Muhammedi'nin yayın organı olan Volkan Gazetesi Adana vilayetindeki Müslümanlar arasında dağıtılmıştır. Cemiyetin yereldeki temsilcisi Müderris Kazım Efendi camilerde ve medreselerde Meşrutiyet karşıtı propagandalar yapmıştır (Akşam Gazetesi, 1 Teşrinievvel 1938).

Yaşanan gelişmeler karşısında Adana İtidal Gazetesi'ndeki yayınlarda Bağdadizade Abdülkadir'in yandaşlarından Gergerli Ali, Ali İlmi, Debbâğzade Hacı Ali gibi isimler şiddetle eleştirilmiştir. Hatta Adana İğtişâşından bir hafta önce kaleme alınan bir yazıda Ali İlmi'nin şahsına yönelik hakaret içeren sözler sarf edilmiştir. Yine aynı yayında vilayette Meşrutiyet karşıtı olarak bilinen Rehber-i İtidal Gazetesi ve Çukurova Gazetesi ağır bir şekilde eleştirilmiştir (Adana İtidal Gazetesi, 6 Nisan 1909). Adana İğtişâşından sonra kaleme alınan bir raporda, bölgedeki bu rekabet hakkında şu tespitler yapılır:

“Adana vali-i sabıkı Cevad Bey'in Adana'ya muvâsalatından tahminen bir ay kadar sonra biri Mekteb-i Sanayi Müdürü Gergerli Ali Efendi diğer İtidal Gazetesi muharriri İhsan Fikri Bey fırkası olarak Adana'da iki cemiyet teşekkül etmiş. (...) Günden güne artan bu fırka ihtilafı hasebiyle İtidal Gazetesi vali aleyhinde pek ağır neşriyata başlamış hatta iki fırka arasında tertib edilip Cevad Bey gayretiyle men edilen mitingler ol vakit için iki fırka-i muhalefe[t] arasındaki müsademeyi muvakkaten def etmiş ise de az zaman sonra Cevad Bey'in aleyhindeki fırka son kuvvetini sarfa ve bu zatı istifâya mecbur edecek her türlü tedabire daha doğrusu tahkire tevessül etmekten geri durmamış” (Tanin Gazetesi: 30 Temmuz-5 Ağustos 1909).

II. Meşrutiyet'in ilânından sonra Adana vilayetinde değişen dinamiklere bağlı olarak vali Cevad Bey'in otoritesi giderek zayıflamıştır. Adana valisinin

İttihad-ı Muhammedi yandaşlarıyla olan ilişkileri İhsan Fikri ve ekibi tarafından propaganda malzemesi yapılmış nitekim bölgedeki halk yerel yöneticilere karşı tahrik edilmiştir (Adana İtidal Gazetesi, 3 Nisan 1909). Ermeni komitecilerin kışkırtıcı faaliyetleri, aşırı silahlanma ve yereldeki güç mücadelesine bağlı olarak meydana gelen kutuplaşma bölgedeki tansiyonun artmasında önemli etkileri olmuştur. Toplumsal gerilimin had safhada olduğu bu dönemde halk arasında dolaşan şayialar Müslümanlar ve Ermeniler arasındaki ilişkilerin bozulmasına sebep olmuştur.

Adana vilayetinin önemli simalarından Karabet Gökderliyan'ın 500 kişilik silahlı grupta vilayet merkezine hücum edeceği ve Müslümanları öldüreceği yönündeki söylentiler ahâlî arasında huzursuzluğa sebep olmuştur (CAB, 37/100/111). Damar Arıkoğlu'na göre Gökderliyan Haçin bölgesinden topladığı kuvvetle çok sayıda Müslümanı öldürmüştür (Arıkoğlu, 1961: 40-62). Karabet Gökderliyan hakkında çıkan söylentiler ve Damar Arıkoğlu'nun anlattıkları daha sonra dönemin Türk kaynakları tarafından yalanlanmıştır (Adana İtidal Gazetesi, 28 Nisan 1909). Ermeniler tarafından Müslümanların öldürüldüğü yönündeki söylentiler, Müslümanları önemli ölçüde etkilemiş ve öfkelenmiştir (Abdurrahman Şeref Efendi, 1996: 82).

11 Şubat 1909 tarihli Pozantiyon haberine göre Adana'da Ermeniler ve tulumbacılar arasında kavga çıktığı akabinde Sis'te Ermenilere yönelik silahlı saldırı gerçekleştirildiği iddia edilmiştir. Dahiliye Nezareti tarafından yapılan tahkikat neticesinde gazetede yazı kaleme alan kişinin sabıkalı olduğu tespit edilmiş kısa süre sonra Sis'te meydana gelen olayların adli bir vakadan ibaret olduğu açıklanmıştır. Sis bölgesindeki hadiselerde adı geçen kişiler tarafından vilayet merkezine gelerek yaşananların önemli bir olay olmadığını belirtilmiştir (Seyitdanlıoğlu, 1991: 801).

Adana vilayetinde söylentilerin had safhaya ulaştığı bu dönemde, ayrıca bir arazi meselesi gündeme gelmiştir. Adana İtidal Gazetesi'nin haberine göre Ermeniler tarafından şubat ayında Taylan arazisine dair Osmanlı yöneticilerinin aldığı kararın protesto etmek için kilisede büyük bir miting yapılmıştır. Epikopos Muşeg, Şahbazyan Manuk, Avadisyan Samuel, Çalyan Garabet gibi isimler mitinge katılmış ve alınan karâra ilişkin protestolarını belirten bir telgraf imzalanmış akabinde İstanbul'a gönderilmiştir. Telgrafta kiliseye ait olan araziye 5000 muhacir iskân edileceği ve tarım arazisi olmasından ötürü buradan 300 liralık vergi alınacağına dair kararın protesto edilmiştir. Gazetede bu bilgiler

anlaşıldığı kadarıyla 1909 yılının başında meydana gelen arazi meselesinin esasen 1906 yılında Ermeniler lehine çözüme karâr verilen Taylan Arazisi meselesi yeniden tartışma konusu olmuştur. 1909 şubat'ında kilisede yapılan miting Adana İtidal Gazetesi yazarları tarafından desteklenmiştir. Gazetenin ilerleyen yayınlarında konuya ilişkin başka haberin olmaması ve arşiv belgelerinde konunun 1906 yılındaki karârla sınırlı kalması meselesinin akıbetini belirsizleştirmiştir (Adana İtidal Gazetesi, 27 şubat 1909).

4. 1909 Adana Olayları Esnasında Yaşanan Gelişmeler

Tüm bu gelişmeler büyük ölçüde vali Cevad Bey'in vilayet üzerindeki otoritesin ve denetimini azaltmıştır. Üstelik bu süreçteki önemli bir gelişme ise önceki yıllara kıyasla bölgeye çok fazla sayıda göçmen işçi gelmesi de kaos ortamının oluşmasında etkili olmuştur. Adana olaylarından kısa süre önce kaleme alınan bir yazıda bölgedeki asayiş sorunun çok açık görüldüğü, yeteri kadar güvenlik gücünün bulunmadığı, Adana valisinin herhangi bir yaptırım uygulayacak gücünün olmadığı belirtilmiştir (Adana İtidal Gazetesi, 10 Nisan 1909). Nitekim, vilayet merkezinde yaşayan İsfendiyar'ın Ermeni genç tarafından öldürülmesi hadisesi birçok kişi tarafından Adana olaylarının başlangıcı olarak kabul edilmiştir (Adana İtidal Gazetesi, 20 Nisan 1909). Türk kaynaklarında genel olarak cinayetin içeriğine ilişkin kesin bir bilgi olmadığı gibi sıradan adli vaka şeklinde değerlendirilmiştir (BEO. 3621/271523). Ermeni kaynaklarında Hovhannes adlı genç, İsfendiyar ve arkadaşları tarafından taciz edilmiştir. Bu durum karşısında Hovhannes valiye giderek durumu izah etmişse de bir sonuç alamamıştır. Birkaç gün sonra Hovhannes'in yolu tekrar çevrilmiş, bu durum karşısında silaha sarılarak kendisine saldıran İsfendiyar'ı vurmuş ve arkadaşını da yaralayarak olay mahallinden kaçmıştır (Çalyan, 2015: 40-41). Muhtelif aktarımlara rağmen Adana olaylarından birkaç gün önce işlenen cinayet bölgedeki İttihad-ı Muhammedi taraftarlarını harekete geçirmiş nitekim kısa süre sonra İsfendiyar'ın cenazesinde Meşrutiyet ve Ermeniler aleyhinde propagandalar yapılmıştır (Akşam Gazetesi, 2 Teşrinievvel 1938).

Bu cinayetten birkaç gün sonra İstanbul'da İttihad-ı Muhammedi destekçileri tarafından Meşrutiyet rejimine ve İttihatçılara karşı dini bir niteliğe haiz ayaklanma meydana gelmiştir (Kocahanoğlu, 2017: 171-190; Kansu, 2016: 75-163). Bu esnada İttihad-ı Muhammedi taraftarları 13 Nisan Salı günü Adana çarşısında Müslümanların dükkanlarının yağmalanmaması için beyaz tebeşirlerle işaretledikten sonra kafalarındaki feslerini yere atarak başlarına sarık

taktıkları gözlemlenmiştir. Adana vilayetinde yaşanan bu gelişmeler bazı araştırmacılara göre önceden hazırlanan planın önemli kanıtları olarak değerlendirilmiştir (Toksöz, 2007: 150). S. Trowbridge 13 Nisan Çarşamba günü caddelerde Müslümanların kalabalık halde dolaştığını belirtmiştir (A.B.C.F.M., Reel 665, No.637-639: 20 April 1909).

Shepard'a göre İstanbul'da meydana gelen 31 Mart Hadisesi Adana vilayetindeki bazı Müslümanlar (İttihad-ı Muhammedi destekçileri) tarafından sevinçle karşılanmış ve Meşrutiyet rejimine yönelik hakaretler dile getirilmiştir (Riggs, 1920: 117). Ayrıca Zor Ali'nin olaylardaki katılımı, 31 Mart Hadisesinin Adana vilayetindeki etkisi olarak değerlendirilmiştir (Kevorkian, 2015: 135). Ali Münif Bey'in aktarımına göre 31 Mart Hadisesinin Adana vilayetinde duyulması esasen otorite boşluğuna yol açmakla birlikte yerel yöneticilerin gücünün azalmasında etkili olmuş böylece meydana gelen şiddet olayları derinleşmiştir (Ali Münif Bey, 1996: 50).

Yaşanan gelişmelerden rahatsız olan Ermeni ruhani liderleri ve yabancıların eşlik ettiği bir grup Cevad Bey'e giderek kalabalığın dağıtılmasını ve gerginliğin sonlandırılmasını istemiş hatta 14 Nisan Çarşamba günü bir Ferik ve Ermeni Piskoposu eşliğinde 50 asker olayları yatıştırmak için çarşıda gezmeye başlamış ancak duyulan silah sesleri neticesinde durum büsbütün kontrolden çıkmıştır (FO 424/219). Silah sesleri duyulduktan sonra Ermenilerin evlerine, hanlarına ve kiliselerine giderek oradan Müslümanlara ateş açtıkları gözlemlenmiştir (Adana İtidal Gazetesi, 20 Nisan 1909). Adana valisi Cevad Bey Sisliyan Avadis'in hanesinden sıkılan silah neticesinde Çerkes Mehmed'in hayatını kaybettiği daha sonra birçok bölgede iğtişaş ve mukatelenin başladığını belirtmiştir (Abdurrahman Şeref Efendi, 1996: 83). Adana İtidal Gazetesi'nin haberine göre olaylar, Cevad Bey'in anlattıklarına paralel olarak Sisliyan Avadis'in evinden silah sıkılması üzerine vuku bulmuş ve Mehmed Ağa Hanı'nın önünde duran bir Çerkes (Mehmed) hayatını kaybetmiştir (Adana İtidal Gazetesi, 20 Nisan 1909). Karışıklıkların başladığı süreçte bölgenin ileri gelen isimleri hedef alınmış ve bunlardan bazıları da kimliği belirsiz kişiler tarafından öldürülmüştür. Bu anlamda bölgenin önemli simalarından İmamzade Nuri Bey, Ermeniler tarafından öldürülmüştür (BEO. 3621/271523). İttihad-ı Muhammedi taraftarlarının organize ettiği kalabalık kitle Latfik adındaki Ermeni casus olduğu gerekçesiyle öldürmüştür (Abdurrahman Şeref Efendi, 1996: 94-95; Akşam Gazetesi, 8 Teşrinievvel 1938). Bu süreçte Cismani Meclisi Reisi ve

Temyiz Mahkemesi üyelerinden Urfalıyan Davud ve Harutyun Şadarevyan'ın öldürülmesi yine bölgenin ileri gelenlerinin hedef alındığını göstermektedir (BEO. 3543/265707).

Süleyman Kani İrtem'in belirttiğine göre Adana İğtişasında İttihad-ı Muhammedi taraftarlarının önemli etkisi olmuştur. Bu anlamda iğtişanın vuku bulduğu esnada Zor Ali ve ekibi, birçok yerde Ermenilere saldırmış bu sırada üç Ermeni mahallesi yanmıştır. Zor Ali ve ekibi, şiddet olaylarını gerçekleştirirken süreci Bağdadizade Abdülkadir ve Boşnak Salih birlikte organize etmiştir (Akşam Gazetesi, 9 Teşrinievvel 1938). Bir başka örnekte ise Haçin bölgesinin bazı ileri gelenlerinin hazırladıkları ihbarnamede Tefvik Efendi oğlu Ahmet Efendi'nin Meşrutiyet aleyhtarı olduğunu her fırsatta söylediğini ayrıca Kozan mahkemesi azasından Aziz Efendi ile yaptığı istişarelerde Ermenileri mahvetmenin Müslümanların vazifesi olduğu yönünde telkinlerde bulunduğu hükümete bildirmişlerdir. İhbarnamede ayrıca Ahmet Efendi ve kardeşi İzzet'in yanı sıra müstantik muavini olduğu belirtilen Sabri Efendi'nin katılımı neticesinde silahlı komite teşkil ederek Ermeniler aleyhinde faaliyetlerde buldukları belirtilmiştir. Ayrıca Ahmet Efendi Ermenileri itlaf etmek için birçok köye mektuplar göndererek kendisine taraftar toplamaya çalışmıştır (Akşam Gazetesi, 27 Eylül 1938).

İttihad-ı Muhammedi taraftarlarının bu süreçte önemli rol oynadığı bilinmekle birlikte kitleleri nasıl organize ettikleri ve harekete geçirdiklerine ilişkin nüfuzlarının olduğuna ilişkin kesin bir şey söylemek zordur (Dinçer, 2015: 267). Bu dönemdeki kitlesel şiddet olaylarında, mal ve mülk yağmalarında yereldeki unsurların haricinde esasen dış faktörlerin büyük etkisinin olduğu görülmektedir. Bu faktörlerin başında ise şüphesiz önceki yıllara kıyasla 50 ila 60 bin gibi yüksek sayıda göçmen işçinin bölgeye gelmesi, zaten sürmekte olan kargaşa ortamının kaosa dönüşmesinde etkili olur. Bu dönemde kaleme alınan yabancı bir kaynakta başlangıçta bölgeye 10 ila 15 bin civarında göçmen işçi gelmiş ancak bu sayı 50 ila 60 bin civarına ulaştığı ifade edilmiştir (Duckett, 1913: 81-82).

Adana ve civarına gelen ciddi miktardaki göçmen işçinin yarattığı asayiş sorunu, bölgedeki iş imkanlarının sınırlı olması gibi birçok faktörden ötürü katliam ve yağma yaptıklarına ilişkin çok sayıda vaka olduğu tespit edilir. Örneğin, 13 Nisan Salı günü Amele Pazarından bir gün sonra pazar kapatılmış ancak bölgedeki kalabalık dağılmamış, iş bulamayan ameleler de mülkleri

yağmalayarak han sahiplerini öldürür. Göçmen işçilerin katıldığı yağma ve katliamlara ilişkin öne çıkan vakaların başında Yeni Han ve Acem Han'ın yağmalanması gelmektedir. Nitekim Adana valisi Cevad Bey, göçmen işçilerin olayların şiddetli boyutlara ulaşmasında önemli rol oynadıklarını söyler (Dinçer, 2015: 272-273).

Woods H. Charles, göçmen işçilerin Hıristiyanların bilhassa Ermenilerin arazilerini zorla hasat ettiklerini buğday, arpa, susam ve pamuk gibi ürünlere el koyduklarını gözlemlemiştir (Charles, 1991: 155). İğtişâşın zuhurundan kısa süre önce Kerim Ağa aşireti ve Aydınli aşireti mensuplarının tarlaların yakınlarına çadır kurarak oradaki Ermenilere "Siz şimdi ekiyorsunuz ama inşallah biz biçeceğiz" dedikleri tespit edilmiştir (Akşam Gazetesi, 27 Eylül 1938). Böylece sadece göçmen işçiler değil yereldeki Meşrutiyet karşıtı kişilerin etkisinde kalan yoksul kişilerin de yağma yaptıkları dönemin kaynakların tarafından doğrulanmıştır (Riggs, 1920: 117). Rose Lambert olayların meydana geldiği esnada aşırılık yanlısı gruplar tarafından yapılan katliamlara ve malların yağmalanmasına bizzat tanık olmuştur (Lambert, 1911: 43).

Civar bölgelerden yağma için gelen Çerkez, Afşar, Çeçen, Kürt gibi gruplar olayların kitlesel şiddete dönüşmesini etkilemiştir (Günay, 2011: 293-294). Bölgeye olayları durdurmak için gönderilen düzensiz birlik Kara İsalu Redifi sorunu çözmek yerine yağmacılara katılmıştır (Abdurrahman Şeref Efendi, 1996: 83). Adana Kumandanı Ferik Mustafa Paşa merkeze gönderdiği bir telgrafta ise askerî birliklerin Müslümanları "dindaşdır" diye durdurmadıklarını belirtmiştir (BEO. 3536/265150)

Adana İğtişâşı vilayet merkezinde 14 Nisan Çarşamba günü başlamış 17 Nisan Cuma gününe kadar toplamda üç gün boyunca aralıksız bir şekilde devam etmiştir. 17 Nisan'da hükümetin yayınladığı beyanat ise karışıklıkların durmasında önemli etkisi olmuştur. Bu beyanata göre bölgedeki güvenlik ve huzur sağlanana kadar dışarıya çıkan her kim olursa olsun vurulacağı belirtilmiştir (Adana İtidal Gazetesi, 1 Mayıs 1909). İğtişâşın son bulmasının ardından bölgedeki silahlar toplanır ve kalabalık halde bulunan gruplar dağıtılarak evlerine gönderilmiştir (Akşam Gazetesi, 16 Teşrinievvel 1938). İğtişâş vilayet merkeziyle sınırlı kalmamış nitekim civar bölgelerde de etkisi görülmüştür. Bu anlamda karışıklıklar Maraş, Halep, Kayseri, Antakya gibi bölgelere de sirayet etmiş fakat hadiselerin şiddet boyutu birçok bölgede farklılık göstermiştir (Toksöz, 2007: 152). Hadiseler esnasında çok sayıda insan hayatını

kaybetmiş yine bölgede bulunan iki misyoner öldürülmüştür (New York Times: 2 Mayıs 1909).

Ahmet Remzi, Yeni Adana Gazetesi'nde yayınlanan hatıralarında aktardığına göre İstanbul'da meydana gelen 31 Mart Hadisesi Selanik'ten gelen Hareket Ordusu tarafından kontrol altına alınmış ve merkezi otorite tesis edilmiştir. İstanbul'daki karışıklıkların sonlandırılmasında etkili olan Hareket Ordusu içerisinde bir alaydan fazla asker Adana vilayetine gönderilmiştir. Kurmay Albay Mehmet Ali Bey'in komutası altına verilen askerî birliğe Kuvve-i Mürettibe adı verilmiştir. 25 Nisan 1909 tarihinde Adana'daki Kumluk alanında çadır kuran askerlere Ermenilerin evlerinden ateş açmaları neticesinde bölgede yeni bir hadise zuhur etmiştir (Yeni Adana Gazetesi, 27 Aralık 1952). Adana İtidal Gazetesi'ndeki bir yazıda Rumeli'den vilayete gelen askerlerin çadır kurarak yerleştiklerini bu sıralarda da silah seslerinin duyulduğu belirtilmiştir. 25 Nisan günü saat 12.30 sularında silah seslerinin askerlerin yerleştikleri bölgeden duyulduğu ve kısa süre sonra da askerlerin hedef alındığı iddia edilmiştir (Adana İtidal Gazetesi, 20 Mayıs 1909). Adana valisi Cevad Bey'in anlatısına göre olayların başlangıcında Ermeniler Bekçi Merkezi ve Salcılarda birer askerî şehit etmiş, aynı gün Kale Kapısı civarındaki kahvehanede oturan Müslümanlar üzerine bir Ermeni silah sıkmıştır. Koca Sakız cihetlerindeki Kemer Altı Camisinde bulunan askerlere ateş açılmış neticede 2 asker ve 4 vatandaş hayatını kaybetmiş, ayrıca Rumeli'den gelen askerlerin kurduğu çadırlara ateş açılmıştır (Abdurrahman Şeref Efendi, 1996: s. 84).

Birçok kaynağa göre ikinci olaylar esasen bölgeye Rumeli'den gelen askerlerin çadır kurdukları yere Ermenilerin evlerinden veya kiliseden ateş açmaları neticesinde başlamıştır. Öte yandan Ermeniler, yabancı tanıklıklar ve Tahkikat Heyeti'nin belirttiğine göre askerlerin içerisinde buldukları çadırlara ateş açılmış ancak bunu Ermeniler değil başka kişilerin yaptıkları iddia edilmiştir. Garabet Çalyan, yereldeki Ermeni karşıtı kişilerin askerleri yeni bir karışıklığa dahil etmek için organize ettiklerini nitekim işbirliği yaptıkları Celal adındaki gencin gizlice askerlere ateş ettiğini akabinde merkeze gelerek Ermenilerin askerlere silah sıktığı şeklinde bölgedeki toplumu galeyana getirdiğini ileri sürmüştür (Çalyan, 2015: 60). Woods tarafından verilen bilgilere göre Protestan Kilisesi'ndeki dini ayinin sonlarına doğru silah sesleri duyulmuş kısa süre sonra halk arasından Ermenilerin kiliseden ateş açtıkları söylentisi dolaşmıştır. Woods bu haberin doğru olmadığını çünkü kiliseden ateş açılabilir

kurşunların askerlerin bulunduğu çadırlara yetişmesinin imkansız olduğunu belirtmiştir. Woods, vilayette dolaşan bir söylentiye göre askerlere Ermenilerin değil kılık değiştirmiş bazı Türklerin olaylara askerleri dahil etmek için silah siktiklerini aktarmıştır (Woods, 1911: 135). Tanin Gazetesi'nde yayınlanan bir rapora göre Ermenilerin askerlere ateş açtığı yönündeki şayanın art niyetli bir şekilde ortaya atıldığı belirtilmiştir (Tanin Gazetesi: 30 Temmuz-5 Ağustos 1909).

İkinci olaylar Rumeli'den Adana vilayetine gelen askerlerin kamp kurdukları çadırlara ateş açılmasıyla vuku bulmuştur. 25-27 Nisan tarihleri arasında meydana gelenler karışıklıklar birinci olaylardan farklı olarak sadece Adana vilayeti sınırları içerisinde cereyan etmiştir. İkinci olaylar esnasında Akdeniz bölgesine İngiliz, Fransız ve Alman zırhlılarının yanaşması birçok araştırmacıya göre Ermenilerin dış müdahale beklentisi içerisinde olduklarının kanıtı şeklinde değerlendirilmiştir (Karal, 2011: 96). Bölgeye zırhlıların ya da gemilerin gelmesinde tek bir neden olduğunu söylemek zordur. Mesela bölgedeki durumu sormak için Fransız zırhlısı kumandanı ve Fransız konsolosu Adana vilayetini ziyaret etmiştir (BOA. DH. MKT. 2817/86). Bir başka örnekte ise İngiliz Amirali İçel'in Melleç İskelesine gelerek İngiliz Maden Ticaret Kumpanyası'nda çalışan Ermeni amelelerin durumunu sormuştur (BOA. DH. MKT. 2819/55). Bu dönemde ayrıca yabancı kamuoyunun etkisiyle Büyük Devletlere ait zırhlıların geldiği de görülmüştür (Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, C. 1: 114-116). Esasen Büyük Devletlere ait gemilerin bölgeye gelmesindeki amaç Ermenilerin dış müdahale beklentisinden ziyade yabancı kamuoyunun etkisi, şirketlere ait işçilerinin durumunu öğrenmek gibi daha birçok sebebe dayanmaktadır. Bu dönemdeki meclis tartışmaları, konsolosluk veya misyoner raporları incelendiğinde Adana vilayetindeki Ermeniler arasında dış müdahale beklentisinin olduğunu söylemek zordur (Tengirşek, 1981: 119-120).

Sadece vilayet sınırları içerisinde görülen karışıklıklar yine birinci olaylardan farklı olarak daha şiddetli geçmiş nitelikte çıkan yangın neticesinde ciddi can ve mal kaybı yaşanmıştır. Chambers tarafından verilen bilgilere göre yangından ötürü çok sayıda mekan tahrip olmuştur (A.B.C.F.M., Reel 660 (No:?):4 May 1909). Adana Belediyesi tarafından yapılan tahkikattan elde edilen

bilgilere göre vilayette 3 mescit, 5 mektep, 5 kilise, 2 otel, 5 han, ma'sara⁵, 3 dink⁶, 366 dükkan, 680 hane ve diğer yanan mekanlarında eklenmesiyle 1072 mülk hasar görmüştür (Adana İtidal Gazetesi, 16 Mayıs 1909). Tanin Gazetesi'nde yayınlanan rapora göre bölgede hane, dükkan, mabed, mektep ve diğer yanan yerlerin toplam miktarının 4.823 olduğu bunun 386'nın Müslümanlara geri kalanının ise Ermenilere ait olduğu belirtilmiştir (Tanin Gazetesi, 30 Temmuz-5 Ağustos 1909).

Adana İğtişasından ötürü hayatını kaybedenlerin sayısına dair muhtelif görüşler ileri sürülmüş, bu durum birçok defa tartışma konusu olmuştur. Meclis-i Mebusan görüşmeleri esnasında Ermeni bir mebusun olaylarda 20-30 bin civarında Ermeni öldürüldüğü sözleri tartışmaları hararetlendirmiştir. Bu tartışmalar karşısında yeni vali Mustafa Zihni Paşa, ölenlere ilişkin ilk açıklamasında Müslümanlardan 1.924 ölü ve 533 yaralı; Ermenilerden 1.455 ölü ve 382 yaralı olduğunu söylemiştir (BOA. DH.MKT. 2807/40). Valinin hayatını kaybedenlere ilişkin verdiği bu bilgilere mukabil bölgeye Tahkikat Heyetinde gelen Babigyan İstanbul'a döndüğünde gazetelere 20 bin Hıristiyan'ın öldürüldüğünü iddia etmiştir. Buna karşın kısa süre süre içerisinde yapılan incelemelerde Mustafa Zihni Paşa, Babigyan tarafından ileri sürülen 20 bin Hıristiyan'ın öldürüldüğü görüşünün doğru olmadığını esasen hayatını kaybedenlerin toplamda 6-7 bin civarında olduğu belirtmiştir (Tanin Gazetesi, "Zihni Paşa ile Mülakat": 7 Eylül 1909). Adana'da meydana gelen olayların diğer bölgelere yansıdığı hesaba katılırsa bu bilgilerin eksik olduğu söylenebilir. Tanin Gazetesi'nde yayınlanan bir raporda Adana vilayetinden alınan bilgilere göre 1.487 Müslüman ve 4.196 Ermeni olmak üzere toplam 5683 kişinin hayatını kaybettiğine ilişkin bilginin eksik olduğu nitekim çok sayıda nüfusa kayıtlı olmayan kişinin bölgede olmasından ötürü 15 bin civarında insanın hayatını kaybettiği tahmin edilmiştir (Tanin Gazetesi, 30 Temmuz-5 Ağustos 1909). Ermeni Murahhasının verdiği bilgiye göre bölgede 14 bin civarında insan hayatını kaybetmiştir (Akşam Gazetesi, 20 Teşrinievvel 1938). Mustafa Zihni Paşa'nın yerine vali olan Cemal Bey anılarında kaynak göstermeden 17 bin Ermeni ve 1850 Müslüman'ın hayatını kaybettiğini belirtmiştir (Cemal Paşa, 2019: 386). Cemal Bey'in vali olarak bölgeye gelmesinin ardından bütün yapılan

⁵ Üzüm, susam vb. ürünlerin sıkıldığı yer.

⁶ Tahılın kabuğunu ayırmakta yararlanılan dibek veya şayak, aba gibi şeyleri dövmek için kullanılan araç.

tahkikatları incelediği hesaba katılırsa verdiği bilgiler doğru kabul edilebilir (Gürün, 1983: 175-176).

Tanin Gazetesi'nin haberine göre Adana ve civarında 27.900 kadar yardıma muhtaç insanın olduğu tespit edilmiştir (Tanin Gazetesi, 15 Haziran 1909). Adana İğtişasına dair yayınlanan bir raporda ise bölgede 30 bin civarında yardıma muhtaç insanın bulunduğu belirtilmiştir (Tanin Gazetesi, 30 Temmuz-5 Ağustos 1909). Ayrıca yaşanan şiddet olaylarından ötürü bölgede binlerce çocuk yetim kalmıştır (Kevorkian, 2015: 149). Adana valisi Cemal Bey bölgede yaşanan yıkımın izini silmek için Müslüman veya Ermeni ayırt etmeksizin yardıma muhtaç herkese sahip çıkmış yine Osmanlı yöneticileri bu konuda kayıtsız kalmamış ve bölgeye gerekli yardımı göndermiştir (Cemal Paşa, 2019: 386). Adana ve civarındaki Divan-ı Harplerin yaptığı yargılamalarda çok sayıda kişi de etnik veya dini kimliğine bakılmaksızın cezalandırılmıştır (Sarınay-Karakaya, 2012: 53)

Sonuç

Adana vilayetinde Müslüman ve Ermeni unsurlar arasında meydana gelen şiddet olayları esasen uzun bir geçmişi olan ve muhtelif faktörlerin bir araya gelmesiyle meydana çıkan çok yönlü hadiselerdir. 1870'li yıllardan itibaren giderek şiddetlenen ekonomik rekabetin yanı sıra arazi problemleri, II. Abdülhamit'in bölgeye ilişkin izlediği denge siyaseti, Ermeni milliyetçilerinin çalışmaları ayrıca aşırı silahlanma bölgedeki gerilimin tırmanmasında önemli etkenler olarak telakki edilebilir. Adana vilayetindeki güç mücadelesinin arka planı, II. Meşrutiyet'in ilânından sonra yaşanan bazı otorite zaafı bölgedeki çatışma enerjisinin ortaya çıkmasının bir anlamda yolunu açmıştır. İttihatçıların ve Taşnakların Meşrutiyet yanlısı siyasetine ve işbirliğine mukabil yerel gücünü korumak isteyen bölge ileri gelenleri yeni rejim karşısı İttihad-ı Muhammedi Cemiyetini desteklemişlerdir. Payitahta dahi bu tür çatışmaların etkili olduğu 31 Mart Hadisesi'nin gerçekleşmesinden anlaşılmaktadır. İstanbul'da ortaya çıkan bu hadisenin Adana'da duyulması sonrasında Adana'daki İttihad-ı Muhammedi taraftarlarının Ermenileri, bazı bölgelerde de Ermenilerin Müslümanları saldırının merkezine aldıkları görülmektedir. Adana vilayetinde aralıklarla meydana gelen iki şiddet olayının kitlesel bir boyut kazanması ise yerel dinamiklerin haricinde bölgede bulunan 50-60 bin civarındaki göçmen işçinin ve yağma için dışarıdan gelen grupların etkisi altında gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Gelişen ve sınır tanımayan kapitalizm, Osmanlı Devleti'nin içinde

bulunduğu çok yönlü sorunlar, Avrupalı devletlerin çeşitli baskı ve müdahaleleri, her geçen gün artan milliyetçilik duygusu ve bağımsızlık özlemleri gibi birçok genel etmenin yanında yerel çıkar çatışmalarının da rol oynadığı 1909 Adana İğtişası ortaya çıkışı, gelişimi hatta sonuçları bakımından çok yönlü bir hadisedir. Bu nedenle yerel ekonomik rekabet, bireysel/toplumsal kiskânçlık veyahut Ermeni İsyanı tezini 1909 Adana İğtişasının salt sebebi olarak olayların merkezi kabul etmek mümkün değildir. Tartışmasız kabul edilebilecek bir hakikat varsa o hakikat, yaşananların bölgeye ve bölge insanını da aşan bir şekilde iki topluma ve insanlığa büyük acılar yaşattığıdır.

Kaynakça

1. Arşivler

American Board Commission for Foreign Missions (A.B.C.F.M.)

A.B.C.F.M., Reel 665, No.637-639: (20 April 1909). A.B.C.F.M., Reel 665, No.568-569-570: (23 April 1909). A.B.C.F.M., Reel 660 (No:?): (4 May 1909). A.B.C.F.M., Reel 665, No.706-707: (13 May 1909).

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri

BEO. 3621/271523. BEO. 3543/265707. BEO. 2226/166924. BEO. 3621/271523. BEO. 3621/271523. BEO. 3536/265150.

BOA.İ.HUS, nr. 140/1324.

BOA.TMIK.M. 224/18.

BOA. DH. MKT. 2776/44. BOA. DH.MKT. 2807/40. BOA. DH. MKT. 2817/86. BOA. DH. MKT. 2819/55.

The National Archives, Public Record Office (PRO)

CAB, 37/100/111

FO 424/219

2. Süreli Yayınlar

The Iris Times, 17 Mayıs 1909.

New York Times: 2 Mayıs 1909

Adana İtidal Gazetesi

Adana İtidal Gazetesi, 17 Aralık 1908. Adana İtidal Gazetesi, 22 Aralık 1908. Adana İtidal Gazetesi, 30 Aralık 1909. Adana İtidal Gazetesi, 5 Eylül 1908. Adana İtidal Gazetesi, 12 Eylül 1908. Adana İtidal Gazetesi, 7 Ekim 1908. Adana İtidal Gazetesi, 21 Ekim 1908. Adana İtidal Gazetesi, 15 Ocak 1909. Adana İtidal Gazetesi, 6 Nisan 1909. Adana İtidal Gazetesi, 10 Nisan 1909. Adana İtidal Gazetesi, 20 Nisan 1909. Adana İtidal Gazetesi, 20 Mayıs 1909.

Akşam Gazetesi

Akşam Gazetesi, 24 Eylül 1938. Akşam Gazetesi, 25 Eylül 1938. Akşam Gazetesi, 27 Eylül 1938. Akşam Gazetesi, 29 Eylül 1938. Akşam Gazetesi, 1 Teşrinievvel 1938. Akşam Gazetesi, 2 Teşrinievvel 1938. Akşam Gazetesi, 8 Teşrinievvel 1938. Akşam Gazetesi, 9 Teşrinievvel 1938. Akşam Gazetesi, 16 Teşrinievvel 1938. Akşam Gazetesi, 20 Teşrinievvel 1938.

Tanin Gazetesi

Tanin Gazetesi, 30 Temmuz-5 Ağustos 1909. Tanin Gazetesi, 15 Haziran 1909. Tanin Gazetesi, 7 Eylül 1909.

3. Araştırma Eserler

Abdurrahman Şeref Efendi (1996). Son Vakanüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi (Yay. Haz. Bayram Kodaman-Mehmet Ali Ünal), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Anadol, C. (2007). Ermeni Dosyası, İstanbul: Bilge Karaca Yayınları.

Arikoğlu, D. (1961). Hatıralarım, İstanbul: Tan Gazetesi ve Matbaası, s. 40-62.

Armaoğlu, F. (2017). 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789-1914, İstanbul, Timaş Yayınları.

Asaf, M. (1982). 1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım (Yay. Haz. İsmet Parmaksızoğlu), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Aydın, S.- Çiftçi, E. (2021). İmparatorluğun Son Aşiret Sayımı Fihristü'l Aşair, İstanbul: İletişim Yayınları.

Babigyan, H. (2015). "Adana Raporu" (Der. Ari Şekeryan), İstanbul: Aras Yayıncılık.

Çabuk, M. (2013). 1874-1925 Yılları Arasında Adana, Antakya, Antep, Maraş ve Mersin Bölgelerinde Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeni Olayları,

Kahraman Maraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Kahramanmaraş.

Çalyan, K. (2015). "Adana Vakası ve Mesulleri" (Der. Ari Şekeryan), İstanbul: Aras Yayıncılık.

Cemal Paşa (2019). Hatıralar (Yay. Haz. Alpay Kabacalı), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Çetinkaya, Y. D. (2014). 1908 Osmanlı Boykotu, İstanbul: İletişim Yayınları.

Charles, W. H. (1911). The Danger Zone of Europe, Little, Boston: Brown&Company.

Childs, W. J. (1917) Across Asia Minor on Foot, London.

Çiçek, K. (2011). "Adana Olayları Hakkında Bildiklerimiz Bilmediklerimiz", 1909 Adana Olayları Makaleler (Editör Kemal Çiçek), Ankara: Türk Tarih Kurumu, s. 7-57.

Dadrian, V. N. (2008). Ermeni Soykırım Tarihi, İstanbul: Belge Yayınları, İstanbul.

----- (2007). "1909 Adana Katliamını Yaratan Koşullar", İttifak Devletleri Kaynaklarında Ermeni Soykırımı, İstanbul: Belge Yayınları, s. 199-218.

Davis, E. J. (1879). Life in Asiatic Turkey, London: Stanford.

Diñçer, S. (2015). "Adana Katliamı ve Göçmen İşçilik Meselesi", 1915 Siyaset, Tehcir, Soykırım (Yay. Haz. Fikret Adanır-Oktay Özel), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 256-263.

Duckett, F. (1913). The Young Turks and the Truth about the Holocaust at Adana in Asia Minor, during April, 1909, London.

Gölbaşı, E. (2015). "1895-1896 Katliamları: Doğu Vilayetlerinde Cemaatler Arası "Şiddet İklimi" ve Ermeni Karşısı Ayaklanmalar", 1915 Siyaset, Tehcir, Soykırım (Yay. Haz. Fikret Adanır-Oktay Özel), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 140-163.

Günay, N. (2011). "1909 Olaylarının Adana Çevresindeki Yansımaları ve Yargılamalar", 1909 Adana Olayları Makaleler (Editör Kemal Çiçek), Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 283-321.

- Gürün, K. (1983). Ermeni Dosyası, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kansu, A. (2016). İttihadcıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913, İstanbul: İletişim Yayınları.
- (2017). 1908 Devrimi, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kalafat, O.-Kaya, M. (2020). "İngiliz Konsolosluğu Raporlarına Göre Adana Vilayetinin Ekonomik Durumu 1888-1909", Turkish Studies Historical Analysis, s. 1157-1180.
- Karal, E. Z. (2011), Osmanlı Tarihi, C. 9, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Karlangıç, O. (2019). "İkinci Meşrutiyet'in İlanının Adana'ya Yansımaları ve Şehirdeki Asayiş Sorunları (1908-1909), Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 2019, s. 131-149.
- Karsandık, Ö. (2012), Çağdaşlaşma Sürecinde Adana (1839-1876), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara.
- Kevorkian, R. (2015). Ermeni Soykırımı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Lambert, R. (1911). Hadjin and the Armenian Massacres, New York-Chicaho: Fleming H. Revell Company.
- Matossian, B. D. (2016). Parçalanmış Devrim Düşleri, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Münif. A. (1996). Ali Münif Bey'in Hatıraları (Yay. Haz. Taha Toros), İstanbul: İsis Yayıncılık.
- Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları (2010). C. 1, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.
- Pancar, E. D. (2004). 1909 Adana Ermeni Olayları, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri.
- Riggs. A. S. (1920). Shepard of Aintab, New York: Interchurch Press.
- Sahara, T. (2011). "A Hidden Agenda: Dispute Over The Armenan Landownership on The Eve of The Adana Incident 1909", 1909 Adana Olayları Makaleler (Editör Kemal Çiçek), Ankara: Türk Tarih Kurumu, s. 87-126.
- Sarıнай, Y.-Karacakaya, R. (2012). 1909 Adana Ermeni Olayları, İdeal Kültür&Yayıncılık, İstanbul.

Seyitdanlioğlu, M. (1991). "Takvim-i Vekayi'de Ermenilerle İlgili Haberler (1908- 1915)", Belleten Dergisi, S. 214, s. 797-854.

Shepard, F. D. "Personal Experience in Turkish Massacres and Relief Work", The Journal of Race Development (1910-1911).

Sonyel, S. R. (2014). İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türkermeni Olayları, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Tachjian, V. (2009). "Adana Ermenileri: Milliyetçi İdeolojilerle Ters Düşen Farklı Bir Kimlik", Toplumsal Tarih Dergisi, Sayı 191, s. 58-69.

Tengirşek, Y. K. (1981). Vatan Hizmetinde, Ankara: Kültür Bakanlığı.

Toksöz, M. (2007). "Adana Ermenileri ve 1909 İğtişası", Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar Dergisi, Sayı 5, s. 147-157.

Toksöz, M. (2006). "Bir Coğrafya, Bir Ürün, Bir Bölge: 19. Yüzyılda Çukurova", Kekibeç Dergisi, Sayı 21, s. 97-110.

Uçar, Ö. (2021). The Massacres of 1909: Violence in Revolutionary Context in Adana and its Hinterland, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Boğaziçi Üniversitesi, Doktora Tezi, İstanbul.

Yaktı, Ö. (2013). "Amerikan İç Savaşı ve Adana: Pamuk Tarımının Adana'nın Modernleşme Sürecine Etkisi", Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Sayı 54, s. 273-296.

Yavuz, N. (2012). "Fırka-i Islahiye Ordusunun Özellikleri ve Faaliyetleri", Akademik Bakış Dergisi, C. 5, Sayı 10, s. 113-127.